

УДК 94(477.75)(075)

DOI: 10.30840/2413-7065.3(80).2021.241577

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЕТНІЧНИХ УКРАЇНЦІВ У КРИМУ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XXI СТ.) В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Ірина КРАСНОДЕМСЬКАorcid.org/0000-0001-5552-9073

кандидат історичних наук, завідувачка відділу історичних студій НДІУ

Анотація. У статті схарактеризовано стан наукових досліджень з історії формування української громади в Криму в кінці XVIII – на початку XXI ст., які з'явилися в 90-ті роки XX ст. – на початку XXI ст., коли після відродження його автономії настав прорив у дослідженнях різних аспектів кримської історії, та написані на новому, більш високому рівні на принципах історизму, об'єктивності, альтернативності. Саме пострадянський період характеризується широкими науковими дискусіями з історії Криму і перспектив його розвитку. Особливу увагу звернено на аналіз праць, у яких осмислюються дискусійні питання спільної історичної долі України й Криму, розвінчуються міфи про «ісконно русський Крим», висвітлюються проблеми вирішення кримського питання у 1917–1920 рр., хронологія походу П. Болбочана, проголошення кримських республік у 1918–1921 рр., проведення більшовиками політики коренізації в Криму, голод 20–30-х років та репресії на півострові, а також партизанська війна у роки Другої світової війни. Автор стверджує, що після 1991 р. з'явилися сотні наукових монографій, статей, захищено десятки дисертацій, проведено ряд наукових конференцій з різних напрямів історії Криму.

Встановлено відсутність комплексного дослідження формування громади українців Криму наприкінці XVIII – на початку XXI ст. Недостатньо з'ясованими є суспільно-політичне, демографічне, господарче становище українців на півострові в часи розвалу Російської імперії та існування на її теренах національних і квазідержавних утворень, а також політика крайових кримських урядів щодо українців та політика урядів УНР та УД щодо захисту українців у Криму, його державної належності тощо. Потребують комплексного аналізу політика України щодо української етнічної спільноти АР Крим та м. Севастополя у 1991–2014 рр., а також окупаційна політика РФ після 2014 р., яка призвела до дискримінації кримських українців та загрози асиміляції частини з них. Анексія Криму, яка відбулася з порушенням Конституцій України і АРК, законів України та загальноєвропейських міжнародних правових норм, прав і свобод громадян України, що проживають на території Криму, була заздалегідь підготовленою спецоперацією, однією з ключових складових якої стала інформаційно-пропагандистська політика. Нині маловивченими є проблеми зародження і подолання проросійської ідентичності в Криму на сучасному етапі та вироблення шляхів оптимізації системи державного управління й національної безпеки України.

Ключові слова: Крим; Україна; українці; кримське питання; кримські радянські республіки; дослідження; праці.

FORMATION AND DEVELOPMENT OF ETHNIC UKRAINIANS IN CRIMEA (END OF THE 18th – BEGINNING OF THE 21st CENTURY) IN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

Iryna KRASNODEMSKA

Candidate of Historical Sciences, Head of the Historical Studies of RIUS

Annotation. *The article describes the state of scientific research on the history of the formation of the Ukrainian community in Crimea in the late 18th – early 21st century, which appeared in the 1990s – early 2000s, when, after the revival of its autonomy, there was a breakthrough in research on various aspects of Crimean history, and written at a new, higher level on the principles of historicism, objectivity, alternativeness. It is the post-Soviet period that is characterized by extensive scholarly discussions on the history of Crimea and the prospects for its development. Particular attention is paid to the analysis of works, which comprehend the debatable issues of the common historical destiny of Ukraine and Crimea, debunk the myths of “originally Russian Crimea”, highlight the problems of solving the Crimean question in 1917–1920, chronology of P. Bolbachan’s campaign, proclamation of Crimean republics in 1918–1921, the Bolsheviks pursuing a policy of indigenization in the Crimea, the famine of the 1920s–1930s and repression on the peninsula, as well as guerrilla warfare during World War II. The author claims that after 1991, hundreds of academic monographs and articles appeared, dozens of dissertations were defended, and a number of academic conferences on various areas of Crimean history were held.*

It is established that there is no comprehensive study of the formation of the community of Ukrainians in Crimea at the end of the 18th – beginning of the 21st century. Scarcely studied is the sociopolitical, demographic, economic situation of Ukrainians on the peninsula during the collapse of the Russian Empire and the existence of national and quasi-state formations on its territory, as well as the policy of Crimean regional governments towards Ukrainians and the policy of UPR and Ukrainian State governments regarding the protection of Ukrainians in Crimea, its state affiliation, etc. A comprehensive analysis is required for the policy of Ukraine towards the Ukrainian ethnic community of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol in 1991–2014, as well as the occupation policy of the Russian Federation after 2014, which led to discrimination against Crimean Ukrainians and the threat of assimilation of some of them. The annexation of Crimea, which took place in violation of the Constitutions of Ukraine and the ARC, laws of Ukraine and universally recognized international legal norms, rights and freedoms of Ukrainian citizens living in Crimea, was a pre-arranged special operation, information and propaganda policy being one of its key components. Currently, the problems of the emergence and overcoming of pro-Russian identity in Crimea at the present stage and the development of ways to optimize the system of public administration and national security of Ukraine are insufficiently studied.

Key words: *Crimea; Ukraine; Ukrainians; the Crimean question; the Crimean Soviet republics; research, works.*

У сучасних умовах анексії Російською Федерацією Кримського півострова та незмінної фальсифікації нею його минулого надзвичайно актуальним є руйнування міфів щодо формування української громади в Криму в кінці

XVIII – на початку XXI ст. Потреба у вивченні цієї проблеми посилюється тим, що громада етнічних українців Криму є, за визнанням ООН, інших міжнародних і правозахисних організацій, однією з двох найбільш дискримінованих

етнічних спільнот у Криму. Політика держави-агресора створює загрозу національній безпеці України, сприяє асиміляції етнічних українців цього регіону. Поглиблене вивчення історії українців Криму допоможе зламати не лише панівні сфальшовані стереотипи, але й зруйнувати перешкоди, які стоять сьогодні на шляху українського національного відродження Криму, на шляху, коли справді будуть поважати права людини, народів та націй, зокрема української нації в Криму.

Мета нашого дослідження – вивчити, систематизувати та проаналізувати наявні історіографічні праці, встановити стан наукової розробки проблеми, окреслити основні етапи та тенденції її вивчення в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

За часів існування СРСР радянська історіографія заперечувала самобутнє існування українського народу і його державності, розглядаючи їх як невіддільну частину Росії.

В часи горбачовської перебудови (1985–1990) під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів, курсу на перебудову і гласність склалася нова історіографічна ситуація, яка позначалася відходом від марксистсько-ленінської ідеології, методологічною переорієнтацією пострадянських істориків України й поверненням їх до національно-державницької схеми української історії, долученням до надбань національної та світової історіографії. З відновленням української державності в 1991 р. відкрився доступ до раніше невідомих архівних матеріалів, публікуються колись заборонені «антирадянські» мемуари, спогади учасників революційного руху, які під час цих подій відстоювали різні політичні погляди, стало можливим

вільно використовувати здобутки світової історичної науки. Це спонукало істориків звернутися до історичного досвіду. Почався процес очищення від стереотипів тоталітаризму, переосмислення концептуальних підходів до вітчизняної й зарубіжної історії, засвоєння новітніх методів історичного дослідження, вивчення всього комплексу питань життя країни під новим кутом зору. І тільки тоді перед українцями постала проблема етнічно-політичної самоідентифікації.

У монографічних і дисертаційних роботах С. Заулочної, Т. Бикової та В. Пашені [32; 5; 64] виділяється відповідно три, чотири та п'ять етапів кримської історії ХХ ст. При цьому дослідники акцентують увагу на сучасному періоді вивчення цієї проблематики, який став початком формування нової парадигми дослідження проблем історико-правової науки, коли була подолана ідеологічна та методологічна упередженість, прийшла пора методологічного плюралізму в оцінці історичних подій і явищ, з'явилася можливість уведення в науковий обіг різних джерел та вільної публікації досліджень на раніше заборонені теми [32, с. 20]. Демократичні перетворення та позбавлення науки від політизації та ідеологізації позитивно відбилися на дослідженнях. Це спонукало істориків звернутися до історичного досвіду: почався процес вивчення всього комплексу питань життя країни під новим кутом зору [5, с. 18]. Отже, попри дискусійність і суперечливість окремих праць, нині склалися сприятливі умови для більш об'єктивного, неупередженого дослідження процесу радянського будівництва в Криму [64, с. 25].

Кінець 80-х років разом зі зміною політичного курсу у колишньому СРСР

призвів до появи нових підходів у всіх напрямках радянської історії. З'явилася величезна кількість «білих плям», у науковій та періодичній літературі почалися широкі дискусії з їх приводу, в тому числі й із проблем історії Криму та перспектив його розвитку. Ця проблематика стала об'єктом зацікавлень сучасних вітчизняних вчених різних гуманітарних галузей: істориків, політологів, філософів, якими написано десятки монографій, статей, проведено низку науково-практичних конференцій різного рівня.

В першу чергу слід зазначити появу значної кількості узагальнювальних праць з історії Кримського півострова.

Одним із перших небагатьох учених кінця 80-х – початку 90-х років, що у вирішальний спосіб вплинув на зміну світоглядних орієнтирів українських інтелектуалів-гуманітаріїв убік повернення на шлях національного сприйняття свого минулого в ділянці історії, літературознавства, культури, філософії, мистецтва, який продовжував й історіографічну національну традицію, був Я. Дашкевич. Ознайомившись із зарубіжними працями, вчений звернув увагу на можливість застосування їхньої парадигми «між Сходом і Заходом» в українській історії. Схід Я. Дашкевич пов'язував передусім із степовими сусідами, що жили на південь від так званого Великого Степового кордону (концепція якого була висунута Вільямом Мак-Нейлом). Для синтезу просторів по обидва боки кордону в одне ціле Я. Дашкевич застосував нову для української історіографії концепцію кордону як контактної зони, в якій утворився особливий тип суспільства – пограничний, в якому сполучення культурних елементів було природною річчю. Ця концепція служила обґрунтуванням

для організації широких наукових досліджень в Україні спільнот, що розташовувалися «по той бік» Степового кордону, передусім Кримського ханату та Османської імперії. Однак головним в істотно модифікованій Я. Дашкевичем парадигмі «між Сходом і Заходом» було те, що степовим спільнотам і державам відводилося місце в проблематиці української історії. Такий підхід до історії України, нарешті, задавав схему, в яку легко вписувався Крим [25].

У нарисах 1993 р. вчений окремий розділ присвятив українцям Криму в XV – на початку XX ст., який складається з кількох частин відповідно до періодів історії Криму та до правового (чи безправного) статусу українців півострова впродовж майже половини тисячоліття [24, с. 100]. Він звернув увагу на інтеграцію Криму з Україною після ліквідації в 1783 р. Кримського ханства та підкреслив, що більшовики, захопивши в кінці 1917 р. – січні 1918 р. Крим, зміцнювали своє панування жорстоким терором, який позбавив життя десятків тисяч невинних людей. Жертвами стали також українські громадські та культурні діячі. І хоча Центральна Рада, особливо в перші місяці своєї діяльності, не завжди займала послідовну позицію, однак не відмовилася від цієї території та Чорноморського флоту. Гетьманський уряд, незважаючи на значну залежність від Німеччини, також не відмовлявся від Криму. Детально зупиняючись на подіях 1917–1918 рр., Я. Дашкевич висловив думку про певну схожість тих подій з ситуацією в Криму на початку 90-х років XX ст. і сподівання, що вивчення та аналіз цих паралелей допоможе в боротьбі за рівні права українців на півострові [24, с. 110–113].

У праці В. Чумака [79] вперше здійснена спроба довести спільність історичної долі України й Криму з найдавніших до новітніх часів. З цією метою автор також застосовує парадигму «Сходу–Заходу». Аналізуючи вже відомі й відкриті вперше ним факти, він зводить разом Україну й Крим, українців і кримських татар, інші народи. Таким чином, спираючись на наявні, в тому числі маловідомі, джерела, вчений розвінчує ряд міфів і стереотипів, що закріпилися в масовій свідомості та почасті побутують у науковій літературі щодо Криму як «исконно русской территории», історії та етногенезу корінного кримськотатарського населення півострова, «законності» передачі Криму Україні тощо.

Міфи про «исконно русский Крым» також розвінчує у своїй монографії «Український Крим» В. Сергійчук (три видання 2001, 2013 і 2016 років), який на широкому історичному тлі простежив генезу і становлення кримськотатарського народу в його співжитті та співдії з українцями. Перше видання вийшло 20 років тому. У тридцяти розділах автор на багатому документальному матеріалі показав українську більшість півострова в період Кримського ханства, проаналізував події об'єднання Криму й України у 1918 р. і передачі півострова УРСР в 1954 р. Учений наголошує на загостренні проблеми Криму протягом усього ХХ ст. Виникла вона на початку Першої світової війни, коли розпалася Російська імперія і пригноблені нею народи могли вибирати своє майбутнє. Тоді й кримські татари, й українці наївно вірили, що в оновленій Російській Федеративній Республіці вони отримають свої права і зможуть розвивати духовність. Але як тільки більшовики зробили переворот, вони

тут же перейняли всі найгірші ознаки російського імперіалізму й почали в нових формах пригноблювати народи [72, с. 150–185].

Аналізуючи відтворені в книзі події 1917–1918 рр. в Криму, особливо після Другої світової війни (розділи «Відродження українства півострова», «Плани Врангеля», «Московські плани: українців – до Сибіру, євреїв – до Криму», «І через десять років – Крим не відбудований», «Росія просила прийняти Крим», «І Севастополь передався Україні»), можемо стверджувати, що Крим економічно без України існувати не може [72, с. 63–229].

В останньому, третьому, виданні (2016) згаданій вище монографії відтворено також факти сучасної російської анексії Криму [73].

У своїй науково-популярній книзі, яка вийшла друком у Сімферополі в 2008 р., П. Вольвач [20] аналізує внутрішні та зовнішні загрози незалежності й територіальній цілісності України та військову експансію як незмінну мету Російської імперії. Велику увагу автор приділяє аналізу регіональної безпеки як складової частини національної безпеки України. Він показує, як в умовах нехтування безпекою Кримського регіону в ньому формувалися не тільки сепаратистські рухи, а й цілі партії, а також множилися завербовані російські агенти впливу і розвідки, що й призвело і до зради батьківщини, і до окупації частини України.

Значна частина книги присвячена аналізу процесів русифікації, перетворенню навколишньої дійсності на «русский мир». Агресивна російська політика через погрози, підкуп, обман, постійний тиск приводила до русифікації

населення, використовувала безграмотність, продажність, непатріотичність українських чиновників для здачі інтересів України та її духовної, гуманітарної окупації упродовж століть.

У розділі «Проблеми та шляхи інтеграції кримськотатарського народу в українське суспільство» П. Вольвач розглядає цей процес як фактор національної безпеки і як фактор безпеки Криму та його стійкості проти російської окупації зокрема. Він засуджує російські злодіяння проти кримських татар, вбачає в них співучасників розбудови української держави, спільної роботи в національній та культурній сферах.

Історія вже показала, що не кримські татари є сепаратистами в Криму, як стверджували деякі соціологи, а російські колаборанти. Влада та суспільство України мають зробити з цього конкретні висновки.

На жаль, попередження П. Вольвача про небезпеку влада і суспільство не почули, не прочитали.

Низка публікацій автора присвячена також проблемам україномовної освіти в Криму [19].

Значну увагу дослідженню культурно-освітніх проблем Криму приділяє О. Калакура, який стверджує, що «вимогою часу стало приведення мережі освітніх установ регіону у відповідність до його етнічного складу, включення культурно-освітніх процесів автономії в загальну орбіту етнокультурного життя України» [43, с. 509].

У період існування незалежної України, насамперед у Криму, почали з'являтися праці, в яких, зокрема, присутні сюжети про участь українського народу в Кримській війні, а також дослідження, загалом присвячені цьому найбільшому

військовому конфлікту на українських землях у XIX ст. Так, у 2006 р. побачила світ монографія про Кримську війну та участь у ній України. Вона написана із залученням найновіших історичних досліджень у комплексі з літературою минулих років, у тому числі й зарубіжними виданнями. Уперше вводяться в науковий обіг документи, які зберігаються в центральних та обласних державних архівах України та Російської Федерації. Дати подаються за старим стилем, тобто таким, що існував у роки Кримської війни 1853–1856 рр. [17]. У вересні 2013 р. в Севастополі була проведена міжнародна конференція з історії та уроків цієї війни, опубліковані матеріали [52].

Різним періодам і напрямкам кримської історії XX ст. присвячено понад 15 книг В. Брошевана, серед них ґрунтовні узагальнюючі історико-документальні нариси та довідник про історію Криму в XX ст. [12–14].

Справжня, неросійська, історія Кримського півострова різниться від поширюваного російського міфу про «Наш Крим». Вона є найдавнішою не тільки в Україні, але й в усій Центрально-Східній Європі на північ від Дунаю, та набагато складнішою за тлумачення кремлівських пропагандистів. У кримського минулого є яскраві та темні періоди, піднесення і занепади, протистояння і взаємодопомога тамтешніх народів. Захист Севастополя, міжвоєнне двадцятиліття, голод на півострові, бандерівці в Криму під час Другої світової, депортація кримських татар – про все це і багато іншого дізнаємося зі збірника «Наш Крим: неросійські історії українського півострова» (2016), ініційованого деякими громадсько-політичними діячами з півострова, кримськими істориками й журналістами.

Його авторами є Я. Антонюк, Г. Бекірова, П. Вольвач, В. Грибовський, С. Громенко, В. Джувага, А. Іванець, О. Ісаюк, Б. Короленко, О. Любовець, С. Цалик та ін. В книзі містяться матеріали, що вже були надруковані в ЗМІ. В ній не висвітлюється вся минушина до наших днів, а лише окремі найяскравіші, найважливіші питання, про які ми або мало знаємо, або які були найбільше перекручені, – від XV ст. до 1991 р. [59].

У 90-ті роки завдяки зняттю заборони на використання раніше засекречених матеріалів з'явилася можливість по-новому висвітлювати процеси, що відбувалися на території півострова протягом 1917–1921 рр., показувати окремі аспекти вирішення питання національно-державного будівництва в Криму. Крім ґрунтовних узагальнюючих праць, про які йшлося вище, за доби української незалежності з'явилися сотні наукових досліджень, присвячені окремим періодам історії Криму ХХ ст., зокрема діяльності «першої» УНР (періоду Центральної Ради, листопад 1917 р. – квітень 1918 р.) й Української Держави гетьмана П. Скоропадського на півострові.

Наприклад, вчені В. Боєчко, О. Ганжа, Б. Захарчук [9; 21] в історичній ретроспективі висвітлюють формування кордонів України, а Т. Бикова [8], О. Бойко [10], А. Зарубін [30; 31], Г. Єфіменко [29], І. Іванова [41], О. Мироненко [57], А. Іванець [36–40] простежують українсько-кримські відносини у 1917–1920 рр., а саме: соціально-політичне та економічне становище українців на кримських теренах; кримський вектор політики Центральної Ради щодо Криму та визначення й утворення території України; геополітичні плани щодо нього партії більшовиків, партнерство

українців та кримських татар у 1917 р. тощо. Але діяльність державних структур «другої» УНР (під проводом Директорії, кінець 1918–1920) з розв'язання кримського питання в руслі українських національних інтересів і з урахуванням потреб населення Криму з'ясована недостатньо [37, с. 3]. Натомість окремі її аспекти – діяльність білогвардійських урядів у Криму; функціонування державних утворень (Кримської Соціалістичної Радянської Республіки, Радянської Соціалістичної Республіки Таврида) під час революції й громадянської війни; масовий терор у період утвердження радянської влади (1918–1921) – характеризує у своїх дослідженнях Т. Бикова [5; 6]. Авторка на основі широкого кола архівного й опублікованого матеріалу уперше комплексно розглянула державотворчий процес у Криму під час громадянської війни, причини створення більшовиками спочатку так званих «буферних» квазідержав, котрі потім призвели до виникнення Кримської АСРР. Вона також проаналізувала причини, які покликали до життя територіальну автономію у складі радянської Росії.

Серед істориків точаться дискусії щодо намірів українського керівництва приєднати Крим: одні заперечують ці наміри (О. Ганжа, К. Галушко), інші стверджують, що питання статусу півострова було одним з основних у їхній політиці та Директорія УНР вважала, що Крим має бути українським (Я. Дашкевич, В. Яблонський, А. Іванець).

Стосунки УНР із врангелівським режимом, що базувався в Криму, певним чином у своїх працях висвітлюють О. і В. Зарубіни, Є. Алтабаєва, Т. Бикова, В. Головченко, В. Сергійчук, Г. Гаврилюк, А. Голуб, О. Копиленко, С. Литвин,

В. Солдатенко, Я. Тинченко, Я. Штанько та ін., які розглядають встановлення та функціонування політичних режимів у Криму в 1919–1920 рр., відновлення, розбудову й боротьбу за виживання УНР періоду Директорії, її відносини з білим російським військово-авторитарним режимом П. Врангеля. Частково висвітлена істориками активність кримсько-татарського національного руху в 1919–1920 рр. На жаль, у деяких дослідженнях (Є. Алтабаєвої, О. і В. Зарубіних, колективній праці «Крим в етнополітичному вимірі») повторюються неточності, зокрема, друга військова місія УНР в Криму кваліфікується як «делегатія армії генерала Омеляновича-Павленка» у 1920 р., не подається інформація про першу, помилково названо Український національний комітет. Меншу увагу вчені приділяють дипломатичній діяльності УНР, її спробам вирішити кримське питання наприкінці 1918–1920 рр. [40, с. 23–30].

Однією з перших в українській історіографії спробою комплексно відтворити ставлення Української Народної Республіки доби Директорії (1918–1920) до кримського питання є монографія А. Іванця «Кримська проблема в діяльності УНР періоду Директорії (кінець 1918–1920 рр.)», в якій на основі широкого документального й історіографічного матеріалу досліджено формування і реалізацію у 1918–1919 рр. політики УНР щодо кримської проблеми; функціонування структур самоорганізації української громади 1919 р., її роль у тодішній політиці УНР; стосунки Директорії УНР з режимом П. Врангеля у 1920 р.; суперництво за Північну Таврію УНР, крайового уряду С. Крима та добровольців А. Денікіна; українське

підпілля у врангелівському Криму; курс УНР в 1920 р. на приєднання Криму та надання йому автономії [37].

А. Іванець у згаданій вище монографії зазначає про еволюцію поглядів УНР періоду Директорії в цьому питанні. Зокрема, впродовж 1917 – на початку 1918 рр. висувалися концепції від партнерства України з кримськотатарськими суспільно-політичними силами у справі побудови демократичної федеративної Росії до ідеї включення Криму до складу незалежної УНР. Останню підтримувала і Директорія у 1918 р. «Проте на початку 1919 р. УНР знову повернулася до підходів часів Центральної Ради щодо кримської проблеми і в деяких документах не розглядала Крим як частину своєї державної території» [37, с. 159]. Натомість, розуміючи важливість Кримського півострова для існування незалежної української держави, фахівці й політики доводили керівникам держави необхідність його приєднання. Як наслідок політичні провідники вже у 1919 р. повернулися до ідеї включення Криму до складу УНР як автономної частини держави. Але, на жаль, через несприятливу геополітичну ситуацію «друга» УНР не спромоглася втілити в життя своє бачення облаштування південних кордонів України [37, с. 159].

Одним із невирішених сьогодні в українській історіографії залишається питання хронології походу П. Болбочана на Крим у квітні 1918 р. Усталеними є дати початку бойових дій у Криму в той період – штурм німцями Перекопу 18 квітня 1918 р., також українізації Чорноморського флоту в Севастополі – 29 квітня. Натомість в середині цього періоду щодо дати взяття Сімферополя серед учених думки різняться. Зокрема, Т. Бикова,

І. Гриценко, Р. Тютенко, Т. Вінцовський, спираючись на радянську традицію або на газети, що описували події кількома днями пізніше, продовжували схилитися до 22 квітня 1918 р., а О. Удовиченко, Я. Штендера, В. Сідак, С. Рудько датують цю подію 24 квітня [74].

У певному сенсі «проміжне» становище займають один із найбільших знавців кримсько-українських стосунків В. Сергійчук та автор найґрунтовнішого дослідження революції в Криму В. Зарубін. Ці автори не подають точної дати походу українських військ, хоча В. Зарубін в одній зі своїх статей датував падіння Сімферополя ззагалі 21 квітня [74].

Крім історіографічних суперечок, ця розбіжність мала і політичне забарвлення. Якщо дотримуватися першої версії, то з цього випливає, що столицю Криму захопили німці ще до того, як українські війська дісталися Джанкою, а відтак подальший похід П. Болбочана не мав жодного військового та політичного сенсу [74].

Натомість, говорячи про взяття Сімферополя 24 квітня, можна стверджувати, що саме українці із випередженням у пів доби звільняли міста Криму від комуністичної влади, а тому мали право претендувати на контроль над півостровом.

Ми поділяємо думку, яка випливає з аналізу інформації німецьких і американських джерел, у яких були опубліковані зведення німецького Генерального штабу в Криму, про те, що війська генерала Коша дісталися Сімферополя саме 24 квітня. Хронологічно це відбувалося так: українські війська здолали більшовицьку оборону на Чонгарі й форсували Сиваш на світанку 22 квітня, ввечері 22 квітня заволоділи Джанкою, 23 квітня

перемогли в бою під Сарабузом, а вранці 24 квітня захопили Сімферополь, випередивши німців щонайменше на кілька годин [74].

Окремі аспекти міжвоєнної історії Криму розглянуті в роботах В. Брошевана [13–15], Ю. Горбунова [23], Т. Бикової [5; 7], колективному історичному нарисі [44]. Зокрема, в працях В. Брошевана [15] розкрито боротьбу з бандитизмом у Криму в 1920–1921 рр., створення та діяльність Наркоматів внутрішніх справ і юстиції Кримської АСРР, революційних і військових трибуналів, а також відтворені процеси розкуркулення в Криму. Т. Бикова проаналізувала проблеми національно-культурного будівництва 20-х років, голоду 1921–1923 рр. у Криму та репресивної політики більшовицької влади щодо населення Криму наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. [5; 7].

Ряд цікавих досліджень з історії міжвоєнного Криму опубліковано в часописі «Культура народів Причорномор'я». Зокрема, для нас становлять інтерес статті Д. Хованцева [77], в якій здійснено порівняльний аналіз політики українізації 1920-х років в Україні й Криму, В. Прохорова про діяльність НКВС у Криму в 20-ті роки ХХ ст. [68], історіографічний нарис з історії Криму 20-х років А. Чебанової [78], М. Дементьева про принципи створення радянських республік у Криму та теоретичні передумови створення Кримської АСРР [26], а також розвідки А. Ішина про організацію і діяльність органів радянської влади та «червоний терор» у Криму в 1920–1921 рр. [34].

В іншій своїй статті А. Ішин, спираючись переважно на виявлені в фондах ДАРК оперативні матеріали Частин особливого призначення Криму, досліджує

рецидиви повстанського антибільшовицького руху в Криму, які мали місце в 1923 р., та приходять до висновку, що порівняно з 1921–1922 рр. дії збройних повстанських загонів мали епізодичний, нерегулярний характер. Без опори на широкі соціальні верстви їхні керівники могли розраховувати в основному лише на нечисленних уцілілих представників білого офіцерства, незначну частину селянства і кримінальників, переважно керувалися метою особистої наживи. Щодо 1923 р. ми вже не можемо говорити про широкий антибільшовицький рух, а, швидше всього, про поодинокі випадки збройної боротьби [35, с. 203].

Однією з проблем, що опинилася в центрі дискусії в кінці ХХ ст. та з приводу якої вчені висловлювали різні думки, іноді цілком протилежні, стало питання проголошення кримських республік у 1918–1921 рр. Її торкалися В. Брошеван, П. Гарчев, Л. Гарчева, В. Овод, Ю. Дубко, О. Форманчук, В. Петров та ін. Ці автори відстоюють тезу про створення всіх трьох кримських республік за ініціативою ЦК РКП(б) та особисто В. Леніна. Але їхні думки різняться у питанні щодо принципів, котрі були покладені в основу створення кримських республік. Так, наприклад, В. Брошеван та В. Петров вважають, що вони створювалися на територіальній (обласній) основі, що відповідало вимогам більшовицької програми з національного питання. М. Дементьєв, П. Гарчев, В. Овод, Ю. Дубко переконані у тому, що з приходом до влади партія більшовиків відкинула власну програму з національного питання й проголосила курс на світову соціалістичну революцію, при розгляді практичних питань виходила не з програмних положень, а з конкретної міжнародної ситуації. Згідно

з цією думкою 18 жовтня 1921 р. постановою ВЦВК і РНК було створено Кримську АСРР як автономію у складі РРФСР, яка мала стати, за задумом Москви, форпостом просування соціалістичної революції на Близький Схід [5, с. 15]. З'явилися апарати державної влади (місцеві ради, Центральний Виконавчий Комітет) і керування (Рада Народних Комісарів, якій підпорядковувались комісаріати: внутрішніх справ, освіти, юстиції, охорони здоров'я, фінансів, землеробства, праці, харчування та ін.). 10 листопада була прийнята Конституція республіки (змінена 1929 р., нова ухвалена 1937 р.) [3, с. 112].

Крім проблем утворення маріонеткових республік у Криму, з середини 90-х років у центр дискусій потрапила проблема політики коренізації, яка проводилася ЦК РКП(б) у масштабах всієї країни і в Криму набрала форму татаризації. Саме ця політика дала окремі частині дослідників підстави вважати Кримську АСРР національною автономією.

З проблеми татаризації в Криму з плином часу визначилися дві різні за оцінками позиції. Професор М. Дементьєв, аналізуючи принципи будівництва радянської влади, підкреслює, що вони проводилися у формі українізації, а в Криму – татаризації, реалізовувалися важко, болісно, часто супроводжувалися помилками та перегинами. На його думку, сама політика татаризації проводилася в Криму командно-адміністративними засобами та відповідала інтересам абсолютної меншості кримського населення на шкоду інтересам більшості населення півострова. Вона не дала владі бажаних результатів, а тільки сприяла загостренню міжнаціональних відносин

у республіці. Прямим наслідком цієї політики стало створене нею у частини кримськотатарського населення уявлення про те, що Кримська АСРР була національним, а не територіальним об'єднанням [26]. Натомість у публікаціях Д. Урсу і Є. Сейтбекірова політика татаризації пов'язується з відродженням кримськотатарської державності у вигляді Кримської АСРР, кримськотатарської культури. Автори оцінюють таку політику в цілому позитивно, хоча й вважають, що її здобутки були дуже скромними [5, с. 16].

О. Волобуєв у своєму дослідженні вказав на дуалістичні джерела кримської автономії, які були пов'язані, з одного боку, з історично сформованими сподіваннями татарського населення, з другого – будувалися в руслі самовизначення народів і регіонів в умовах розпаду унітарної Російської держави і були значною мірою зумовлені протистоянням «червоних» і «білих» на околиці, особливо на такій географічно відокремленій від основної території країни, як Кримський півострів [18, с. 89]. На думку автора, в подальшому розвитку Криму вагому роль зіграли дві різнопланові тенденції, які намітилися в кінці 50-х років ХХ ст. і об'єдналися в кінці 80-х – 90-ті роки: процес востання Криму (адміністративного, економічного, етнічного шляхом збільшення питомої ваги українців) в українську республіканську державність зі збереженням на півострові переважного впливу російської культури та кримськотатарський рух за повернення на історичну батьківщину, який, переживаючи підйоми і спади, «тиснув» на партійно-державне керівництво СРСР [18, с. 97].

У своїх публікаціях з проблеми створення та функціонування

Кримської АРСР В. Пащенко вказує перш за все на те, що «Кримська АРСР увійшла до складу РРФСР в той період, коли в останній вже чітко визначилася політика її національно-державного устрою» і РРФСР була чітко оголошена федерацією радянських національних республік. Далі вчений робить висновок про дуалістичний характер документів періоду становлення автономії, вказуючи, що у відомій Постанові ВЦВК і РНК РРФСР від 18 жовтня 1918 р. йдеться про утворення Кримської АРСР як частини РРФСР в межах Кримського півострова, тобто за територіальною ознакою, а через деякий час представник Наркомнаца РРФСР в Криму З. Булушев рекомендує Наркомнацу і ВЦВК перелік заходів, які мають «сприяти оголошенню Криму автономною республікою», серед яких: призначення татар на багато ключових посад у Кримській РНК, отримання одним із членів КримРНК (татариним) Н. Кінделом мандата уповноваженого, значна татаризація апарату, створення татарських військових частин і командних курсів [65, с. 107–108].

Питанню юридичного аналізу правових документів, котрі виходили під час існування всіх державних об'єднань на Кримському півострові, починаючи з 1917 р. і до нашого часу, присвячені монографії О. Копиленка [46], в яких висвітлюються актуальні проблеми правового статусу АР Крим, зокрема становлення автономії, формування державної політики щодо неї, удосконалення законодавства України в цій сфері, прийняття, затвердження та реалізації Конституції АР Крим, а також деякі проблемні аспекти розвитку автономії, у тому числі етнонаціональний.

У 90-х роках ХХ ст. захищені дисертації Ю. Дубка [27], присвячені проблемам історії радянської Республіки Тавриди, О. Дубрави [28] – формуванню державних кордонів України, намаганням вирішення проблеми належності Криму різними політичними силами. В. Федуків [75] дослідив історію рад Таврійської губернії, В. Крупина [53] – історію Білого руху в Україні та його політики щодо Криму.

На початку ХХІ ст. з'явилися дисертації С. Бородіна, Б. Змерзлого, М. Прохорчик з різних напрямків діяльності органів державного управління Кримської АРСР у 20-ті роки.

Наприклад, Б. Змерзлий у своїй дисертації розглянув відносини органів державної влади та Православної церкви в Криму у 20-ті роки ХХ ст., що дало можливість глибше вивчити форми та методи впливу більшовицької держави на тенденції розвитку суспільно-політичного та релігійного життя цього періоду, проаналізував результати проведення адміністративними органами республіки антирелігійної політики радянської держави [33].

У дисертаційній роботі М. Прохорчик висвітлено особливості освітньої політики в 1921–1929 рр., подано відомості про кількість шкіл, вчителів та учнів у Криму в 1921–1929 рр., розглянуто структуру мережі шкіл автономії, а також її еволюцію у досліджуваний період. Автор проаналізував основні організаційні засади формування навчального процесу та заходи партійних і державних органів у цій сфері, схарактеризував нові принципи підготовки й перепідготовки педагогічних кадрів у контексті загальної кадрової політики [69].

Аграрні відносини у Кримській АРСР 1920–1926 рр., проведення більшовицькими урядами змін в економіці краю, зокрема аграрних перетворень, міжселищне закріплення земель за користувачами, внутрішнє землевпорядкування, вплив аграрних відносин на селянське господарство і сільськогосподарське виробництво дослідили С. Бородін [11], ширше хронологічно розвиток сільського господарства (1920–1940) – Ж. Мона [58].

Ще однією з маловідомих сторінок нашої історії, в т. ч. і Криму, є терор і репресії 20–30-х років ХХ ст., яким піддавалися усі верстви українського населення: від наукової та творчої інтелігенції до селян. Радянська влада намагалася приховати сліди своїх злочинів. Місця поховань ставали режимними об'єктами КДБ, місцевість розрівнювали бульдозерами, доступ до відповідних архівів був заборонений. У 1991 р. прийнято Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», в ході реалізації якого були переглянуті сотні тисяч справ на осіб, засуджених за радянських часів з політичних мотивів. Абсолютну більшість їх реабілітовано. Настав час для серйозного наукового вивчення цієї практично невідомої сторінки нашої недавньої історії.

Боротьба радянської влади із місцевим «націоналізмом», репресії проти діячів культури не оминули й Крим. У травні 1928 р. було засуджено і розстріляно голову Кримської АСРП Велі Ібраїмова. Незабаром після його страти було відкрито справу «Міллі Фірка» і, як наслідок, репресовано понад 60 осіб. Потім розпочалися насильницька колективізація і розкуркулення.

У 1992 р. Президія Верховної Ради і Кабінет Міністрів України ухвалили

рішення про підготовку науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Перед вченими було поставлено завдання оприлюднити та ввести в науковий обіг невідомі документи, що розкривають механізм державного терору в СРСР. Результатом багатолітньої праці стала поява у 2004 р. першої книги «Реабілітовані історією. Автономна Республіка Крим», у якій вміщена аналітична стаття про основні етапи репресій в Криму, 41 архівний документ та біографічні нариси про кримчан – жертв політичних репресій і списки реабілітованих громадян. Зазначається, що до Другої світової війни в Криму було засуджено 28575 осіб, у т.ч. до найвищої міри покарання – розстрілу – 6138 [70, с. 47].

Політичним репресіям у Криму в 20–30-х роках, їх невідомим сторінкам присвячені праці [60; 62; 76], підготовлені на основі архівних документів, які містять інформацію про репресії в Криму та позбавлення громадян виборчих прав.

Важливою є публікація документів щодо партизанської війни в Криму в 40-х роках ХХ ст. [63]. Відрадно, що існує заснована на архівних матеріалах хроніка життєдіяльності та бойових дій у Криму, в т.ч. і партизанських формувань [45]. Нині опубліковані й документи окупаційної влади [22; 61]. Спираючись на глибоке вивчення цих документів, О. Романько [71], А. Мальгін [55], Є. Мельничук [56], Г. Ванеєв [16], О. Бельська [4] підготували десятки праць, у яких розглянуто питання характеру окупації півострова в 1941–1944 рр. німецько-румунськими військами, колабораціонізму різних верств населення, переосмислено ступінь ефективності дій партизан, їхні непрості взаємовідносини з посібниками окупантів і населенням Криму,

розкрито трагічну долю ряду загонів Криму. Водночас дослідники підкреслюють внесок партизан у справу перемоги, які зробили все, що від них залежало, в тих нелегких умовах.

Проблематика депортації представників корінних народів Криму й соціально-економічні та демографічні наслідки для півострова розкриваються в дослідженні «Крим в етнополітичному вимірі» [47], в якому, зокрема, зазначається про скорочення чисельності населення півострова майже удвічі, акцентується увага на активній участі українських підприємств у будівельних проектах у Криму, подається інформація щодо позиції М. Хрущова та представників кримської партійної й радянської номенклатури у питанні реінтеграції Криму з УРСР тощо [47, с. 315].

У 2016 р. побачило світ друге видання унікального збірника документів «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)», до якого увійшли документи та матеріали, що показують депортаційну політику радянської влади на Кримському півострові в роки Другої світової війни та у післявоєнний період, розкривають економічні, культурні аспекти входження Криму до складу УРСР, віддзеркалюють боротьбу кримських татар у 1950–1980 рр. за повернення на історичну батьківщину, висвітлюють проблему репатріації, адаптації й інтеграції кримських татар в український соціокультурний та політичний простір [49].

Зокрема, у книзі опубліковане листування наркома внутрішніх справ Кримської АРСР майора держбезпеки Г. Каранадзе з народним комісаром внутрішніх справ СРСР, Генеральним комісаром держбезпеки Л. Берією, що

дає можливість заповнити прогалини у дослідженні теми депортацій народів Криму в 1940-х роках [2].

Розсекречені документи радянських спецслужб проливають світло на «етнічну чистку» в регіоні у січні 1942 р. після успішно проведеної радянським командуванням Керченсько-Феодосійської десантної операції, в ході якої було витіснено німецько-румунські війська з Керченського півострова.

Документи, знайдені в ЦДАВО і ЦДАГО, опубліковані в цьому збірнику, вказують також на те, що входження Криму до УРСР було вимушеною мірою через важку економічну ситуацію на півострові, викликану післявоєнною розрухою та браком робочої сили після депортації кримських татар [2].

Історія етнічної преси, яка нараховує майже півтора століття, досліджується в навчальному посібнику Н. Яблонської [80]. Будучи одним із найяскравіших показників внутрішньої свободи і демократичності будь-якого полікультурного суспільства, національна преса Криму стала своєрідним зліпком його духовної історії: вона розквітала тоді, коли в суспільстві актуалізувалися демократичні цінності, і схилилася до занепаду в періоди імперської несвободи. У навчальному посібнику простежуються етапи й умови формування етнічної преси Криму, вводиться в науковий обіг ряд кримських національних видань минулого, дається характеристика сучасного стану кримських етнічних ЗМІ, визначається роль етнічних видань у просуванні ідеї національного відродження свого народу й у становленні міжнаціональної та міжконфесійної злагоди в багатоетнічному і поліконфесійному суспільстві.

На початку ХХІ ст. проведено десятки науково-практичних конференцій, круглих столів, на яких розкривалися маловідомі сторінки історії Криму, розширювалися і поглиблювалися знання про вже відомі [48], обговорювалися проблеми впливу фактора російської військової присутності в Україні на політичні процеси в Криму, визначалися пріоритетні завдання та напрями реалізації державної регіональної політики, стану та перспектив відносин центру і регіонів, стратегії розвитку Кримського регіону, загрози та виклики для регіональної безпеки в Криму, вироблялися пропозиції для їх запобігання [1; 48; 50].

14 січня 2004 р. у Верховній Раді АРК відбулися депутатські слухання про стан дотримання прав людини в Криму, матеріали яких опубліковані [67].

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми розвитку Автономної Республіки Крим: матеріали круглого столу (Сімферополь, 11 грудня 2007 р.) / за ред. Н. В. Краповської. Сімферополь: Сонат, 2007. 112 с.
2. Бажан О. Перші кроки до наукового осмислення «кримського питання». *Кримська світлиця*. 2016. № 34. С. 1–3.
3. Бекірова Г. Створення Кримської АРСР. *Історія Криму та кримськотатарського народу*. Навчальний посібник. Київ: Кримська родина; Майстер книг, 2020. С. 110–113.
4. Бельська О. І. Проблеми та прорахунки в організації партизанського руху в Криму (1941–1944). *Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії*: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Севастополь, 6–7 жовтня 2011 р.). Севастополь, 2011. С. 543–549.
5. Бикова Т. Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). Київ, 2011. 247 с.
6. Бикова Т. Б. Білогвардійський уряд в Криму. *Проблеми історії України: факти*,

судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 15. Київ, 2006. С. 3–18; Бикова Т. Б. Кримські крайові уряди 1918–1919 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 14. Київ, 2005. С. 45–58; Бикова Т. Б. Організація Кримської Соціалістичної Радянської Республіки у 1919 р. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 13. Київ, 2005. С. 118–159; Бикова Т. Б. Радянська соціалістична республіка Тавриди. *Сторінки історії*: збірник наукових праць. Вип. 32. Київ: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2011. С. 117–138; Бикова Т. Б. Масовий терор в період утвердження радянської влади в Криму (1918–1921 рр.). *3 архівів ВЧК–ОГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 2001. № 2 (17). С. 437–464.

7. Бикова Т. Б. Національно-культурне будівництво 20-х рр. в Криму. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 22. Київ, 2013. С. 219–243; Бикова Т. Б. Репресивна політика більшовицької влади щодо населення Криму наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 20. Київ, 2011. С. 193–210; Бикова Т. Б. Голод 1921–1923 років в Криму. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 6. Київ, 2002. С. 244–250.

8. Бикова Т. Б. Політичне та соціально-економічне становище в Криму (від середини XVIII ст. до 1917 р.). *Сторінки історії*: збірник наукових праць. Вип. 29. Київ: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2009. С. 29–65; Бикова Т. Б. Крим у геополітичних планах партії більшовиків (1917–1921 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 9. Київ, 2003. С. 94–134; Бикова Т. Б. Крим в 1917 році: національно-політичні процеси та події в контексті взаємовідносин з Центральною Радою. *Проблеми*

історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 17. Київ, 2007. С. 29–48; Бикова Т. Б. Кримська проблема в політиці Центральної Ради. *Центральна Рада і український державотворчий процес*: матеріали наукової конференції. Київ, 20 березня 1997 р. Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. С. 137–143.

9. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ: Основи; Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 168 с.

10. Бойко О. Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. 63 с.

11. Бородін С. В. Аграрні відносини у Криму (1918–1926 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. Запоріжжя, 2000. 18 с.

12. Брошеван В. М. Спаси и сохрани историю Крыма. Историко-документальный справочник. Симферополь, 2010. 129 с.

13. Брошеван В. М. На защите южных морских рубежей, 1921–1941 гг. Симферополь, 2001. 75 с.

14. Брошеван В. М., Черная В. Г. Крым в составе Украины, кн. 1. Крым. 1921–1991 гг.: историко-документальный очерк. Симферополь, 1999. 110 с.

15. Брошеван В. М. НКВД Крымской АССР: исторический очерк в документах и материалах о создании в Крымской АССР органов правопорядка и правосудия. Симферополь, 2000. 88 с.; Брошеван В. М. Раскулачивание в Крыму (История в документах и материалах о выселении из Крымской АССР в 20–40-х годах XX столетия бывших помещиков – дворян и крупных землевладельцев, кулаков, раскулаченных, как класс, в числе которых оказались и иностранноподданные). Симферополь, 1999. 120 с.

16. Ванеев Г. И. Севастополь 1941–1942. Хроника героических событий. В 2 кн. Киев, 1995.
17. Волковинський В., Реєнт О. Україна у Кримській війні 1853–1856 рр. (до 150-річчя Східної війни). Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 211 с.
18. Волобуев О. В. Рождение и судьбы новой крымской государственности в первой половине XX века. *Отечественная история*. Москва, 1999. № 2. С. 89–99.
19. Вольвач П. Гордіїв вузол україномовної освіти в Криму. *Кримська світлиця*. 2007. № 7; Вольвач П. Кримські аномалії (хто навчає і кого виховують у кримських вузах?). *Українознавство*. 2003. № 1. С. 199–201.
20. Вольвач П. Українська провесінь Криму (Політична і громадська публіцистика). Симферополь: Доля, 2008. 359 с.
21. Ганжа О. Кримське питання в політиці урядів України (І половина ХХ століття). *Крим в історичних реаліях України*: матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР». Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 150–167.
22. Германские документы о борьбе с крымскими партизанами в 1941–1942 гг. *Москва – Крым. Историко-публицистический альманах*. Москва, 2000. Вып. 1. С. 281–283.
23. Горбунов Ю. И. Крымская АССР (1921–1945). Вопросы. Ответы. Симферополь: Таврия, 1990. 318 с.
24. Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок ХХ ст.). *Україна вчора і нині*. Нариси, виступи, есе. Київ, 1993. С. 100–115.
25. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Т. ССХХІІ. Львів, 1991. С. 28–44.
26. Дементьев Н. Е. К вопросу о принципах создания советских республик в Крыму. *Известия Крымского Республиканского краеведческого музея*. Симферополь, 1993. № 4. С. 36–39; Дементьев Н. Е. О теоретических предпосылках образования Крымской АССР. *Культура народов Причерноморья*. Симферополь, 2000. № 15. С. 60–64.
27. Дубко Ю. В. Радянська Соціалістична Республіка Тавриди: історико-правові аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / Університет внутрішніх справ. Харків, 1999. 21 с.
28. Дубрава О. П. Формування державних кордонів України (1917–1925 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 1996. 24 с.
29. Єфіменко Г. Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917–1920). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 20 / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 135–176.
30. Зарубин А. Г. К вопросу о крымско-украинских отношениях периода гражданской войны. *Клио*. Санкт-Петербург, 1998. № 2. С. 210–220.
31. Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: АнтикВА, 2008. 728 с.
32. Заулочна С. А. Конституційний статус Кримської автономії у складі РСФРР (1921–1944 рр.): історико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського. Симферополь, 2008. 232 с. *Бібліогр.*: с. 208–232.
33. Змерзлий Б. В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви у Криму в 1921–1929 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2000. 18 с.
34. Ишин А. В. Красный террор в Крыму в 1920–1921 годах и его последствия. *Культура народов Причерноморья*. 1997. № 1. С. 112–113; Ишин А. В. Организация и деятельность органов советской власти, осуществлявших борьбу с вооружённым антибольшевистским

движением на Крымском полуострове в 1920–1922 годах. *Культура народов Причерноморья*. 1998. № 3. С. 158–165.

35. Ишин А. В. Социально-исторический феномен повстанческого движения в Крыму: 1923 год. *Проблемы постсоветского пространства*. 2018. № 5 (2). С. 203–209.

36. Иванець А. Партнерство українців та кримських татар у 1917 році. *Українознавство*. 2008. № 4. С. 80–85.

37. Иванець А. В. Кримська проблема в діяльності УНР періоду Директорії (кінець 1918–1920 рр.). Сімферополь: Доля, 2013. 176 с.

38. Иванець А. В. Кримський вектор політики Української Центральної Ради. *Культура народов Причерноморья*. 1998. № 3. С. 143–152.

39. Иванець А. В. Українізація сухопутних військових частин у Криму (1917 р.). *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 53–61.

40. Иванець А. В. Кримське питання в політиці Української Народної Республіки періоду Директорії (кін. 1918 – 1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Науково-дослідний інститут українознавства. Київ, 2016. 227 с.

41. Иванова І. С. Крим в політиці Української Центральної Ради щодо визначення і формування території України. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия Юридические науки*. 2013. Т. 26 (65). № 1–2 (Ч. 1). С. 38–47.

42. Ишин А. В. До питання щодо проявів етнополітичних суперечностей в Криму на сучасному етапі / А. В. Ишин, І. Г. Беднарський, О. Б. Швець; за ред. О. Г. Шевчука. Сімферополь: СФ НІСД, 2005. 60 с.; Устойчивый Крым. Симферополь – южная столица: науч. тр. Симферополь: СОНАТ, 2001. 360 с.; Горбатов В. М. Уровень и качество жизни населения Автономной Республики Крым / В. М. Горбатов, В. С. Пономаренко, Н. А. Кизим. Харьков: Издательский Дом «ИНЖЭК», 2005. 240 с.

43. Калакура О. Культурно-освітнє відродження етносів в АРК: надбання і перспективи. *Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Київ, 13–14 травня 2004 р. Київ: Світогляд, 2004. С. 509–522.

44. Касьянов Г. В., Марочко С. И., Мовчан О. Н., Ткачев Л. И. Крымская АССР: 20–30-е годы. Исторический очерк. Киев, 1989. 18 с.

45. Кондранов И. П. Крым. 1941–1945. Хроника. Симферополь: КАГН, 2000. 224 с.

46. Копиленко О. Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу: монографія. Київ: Таксон, 2002. 342 с.; Копиленко О. Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації / Академія прав. наук України; Ін-т держави і права НАН України; Ін-т економіки та права «КРОК». Київ: Таксон, 2001. 362 с.

47. Крим в етнополітичному вимірі / редкол.: І. Курас (голова). Авт. кол.: М. Панчук (керівник), Г. Бекірова, В. Ганкевич та ін. Київ, 2005. 533 с.

48. Крим в історичних реаліях України: матеріали наукової конференції «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР», 19 лютого 2004 р., м. Київ / НАН України; Інститут історії України. Київ, 2004. 404 с.

49. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів. 2-ге вид. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2016. 1092 с.

50. Крим на шляху до стабільності й розвитку: проблеми та перспективи: матеріали круглого столу (м. Севастополь, 26–27 жовтня 2006 р.) / за ред. А. В. Мальгіна; Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень в м. Сімферополі. Сімферополь: СФ НІСД, 2006. 136 с.

51. Крим: шлях до України. Сімферополь: Таврія, 2006. 320 с.

52. «Кримська війна»: історія та уроки. 1853–1856 рр. *Матеріали Міжнародної наук.*

- військово-історичної конференції, 27–29 вересня 2013 р., м. Севастополь. Зб. наук. праць. Київ: НВІМУ, 2013.
53. Крупина В. О. Білий рух в Україні (1917–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 225 с.
54. Литвин Г. А., Смирнов Е. И. Освобождение Крыма (ноябрь 1943 г. – май 1944 г.). Документы свидетельствуют. Москва: Кречет, 1994.
55. Мальгин А. В. Руководство партизанским движением Крыма и «татарский вопрос», 1941–1944. Симферополь: СОНАТ, 2008. 188 с.
56. Мельничук Е. Б. Партизанское движение в Крыму. Накануне. Книга 1. Львов: Гриф Фонд, 2008. 163 с.
57. Мироненко О. Крим і кримське питання після Лютневої (1917) революції. *Українське державотворення: невитребуваний потенціал*. Словник-довідник / за ред. О. М. Мироненка. Київ: Либідь, 1997. С. 260–265.
58. Мона Ж. Н. Развитие сельского хозяйства в Крымской АССР (1920–1940 гг.): особенности, трудности, просчеты: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: 07.00.01. Днепропетровск, 1992. 19 с.
59. Наш Крим: неросійські історії українського півострова: зб. ст. / упоряд. та вст. ст. С. В. Променка. Київ: К.І.С., 2016. 315 с.
60. Неизвестные страницы политических репрессий в Крыму: Права голоса лишены. Симферополь: Таврия, 1998. 103 с.
61. Окупаційний режим в Криму, 1941–1944 рр.: за матеріалами преси окупаційних властей: пер. с рус. / упоряд. В. Гуркович. Симферополь: Таврія, 1996. 119 с.
62. Омельчук Д. В., Акулов М. Р., Вакатова Л. П., Шевцова Н. Н., Юрченко С. В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 гг.). Симферополь: Таврида, 2003. 208 с.
63. Партизанское движение в Крыму в период Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов. 1941–1944 гг. / А. В. Мальгин, Л. П. Кравцова, Л. Л. Сергиенко. Симферополь: СОНАТ, 2006. 268 с.
64. Пашеня В. М. Формування та діяльність органів влади і управління в Криму (1921–1929 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 167 с. Бібліогр.: с. 152–167.
65. Пашеня В. Н. Становление и деятельность органов государственного управления Крымской АССР в 1921–1929 гг. *Историографический очерк. Культура народов Причерноморья*. 2002. № 31. С. 103–109.
66. Питання регіональної безпеки: російська військова присутність у Криму: збірка матеріалів «круглого столу» / Кримський незалежний центр політичних дослідників і журналістів. Симферополь: Доля, 2009. 120 с.
67. Права человека в Крыму: материалы депутатских слушаний в Верховной Раде Автономной Республики Крым. Симферополь: Тарпан, 2004. 80 с.
68. Прохоров В. В. Народный Комиссариат Внутренних дел Крымской АССР (ноябрь 1921 – январь 1924 гг.). *Культура народов Причерноморья*. Симферополь, 1999. № 11. С. 207–209; Прохоров В. В. Отбор и комплектование кадрового состава крымской милиции в начале 20-х годов. *Культура народов Причерноморья*. Симферополь, 2000. № 14. С. 79–82.
69. Прохорчик М. В. Народна освіта у Криму в 1921–1929 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький державний університет. Запоріжжя, 2000. 18 с.
70. Реабілітовані історією. Автономная Республика Крым. Книга первая. Симферополь: ИПЦ «Магістр», 2004. 408 с.
71. Романько О. В. Крым. 1941–1944 гг. Оккупация и коллаборационизм: Сб. статей и материалов. Изд. 2-е (перераб. и дополн.). Симферополь: Антикава, 2005. 204 с.; Романько О. В. Немецкая оккупационная политика на территории Крыма и национальный вопрос (1941–1944). Симферополь: Антикава, 2009. 272 с.
72. Сергійчук В. Український Крим. Вид. 3-тє, допов. Вишгород: Сергійчук М. І. [вид.], 2016. 359 с.: іл.

73. Сергійчук В. Український Крим. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2001. 304 с.

74. Тож коли Болбочан визволив Крим? Хроніка українського походу на півострів. URL: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2017/05/15/149787/> (дата звернення: 09.07.2021).

75. Федуков В. В. Ради Таврійської губернії (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 1992. 24 с.

76. Филимонов С. Б. Тайны судебных следственных дел: документальные очерки о жертвах политических репрессий в Крыму в 1920–1940-е годы. Симферополь: Таврия, 2000. 125 с.

77. Хованцев Д. В. Политика украинизации на Украине и в Крыму: сравнительный анализ практики 20-х годов. *Культура народов Причерноморья*. Симферополь, 1999. № 11. С. 83–85.

78. Чебанова А. В. Историографический обзор литературы по истории Крыма 20-х годов. *Культура народов Причерноморья*. Симферополь, 1999. № 6. С. 453–456.

79. Чумак В. А. Україна і Крим: спільність історичної долі: монографія. Вид. 2-ге, перероб. й доп. Київ: ВПЦ АМУ, 2013. 180 с.

80. Яблонівська Н. В. Кримська журналістика: етнічні аспекти: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Симферополь: ПВВ ТГЕІ, 2008. 289 с.

81. Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. Київ: Альтерпрес, 2001. 160 с.

REFERENCES

1. KRAPOVSKA, N., ed., (2007). *Aktualni problemy rozvytku Avtonomnoi Respubliky Krym: materialy kruhloho stolu*, 11 hrudnia 2007 r. (Topical Problems of the Development of the Autonomous Republic of Crimea: Roundtable Discussion Proceedings. December 2007). Simferopol: Sonat, 112 p. [in Ukr.]

2. BAZHAN, O. (2016). The First Steps to Scientific Understanding of the “Crimean

Question”. *Krymska svitlytsia*, (34), pp. 1–3. [in Ukr.]

3. BEKIROVA, H. (2020). Creation of the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic. *History of Crimea and the Crimean Tatar People. A Tutorial*. Kyiv: Krymska rodyna; Maister knyh, pp. 110–113. [in Ukr.]

4. BELSKA, O. (2011). Problems and Miscalculations in the Organization of the Partisan Movement in Crimea (1941–1944). *Voenna istoriia Pivnichnoho Prychornomor'ia ta Tavrii: materialy Vseukrainskoi naukovoï viiskovo-istorychnoi konferentsii. 6–7 zhovtnia 2011 r.* (Military History of the Northern Black Sea Coast and Tavria: Proceedings of the All-Ukrainian Research Military-Historical Conference. October 2011). Sevastopol, pp. 543–549. [in Ukr.]

5. BYKOVA, T. (2011). *Creation of the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic (1917–1921)*. Kyiv, 247 p. [in Ukr.]

6. BYKOVA, T. (2006). White Guard Government in Crimea. In: *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchy zbirnyk naukovykh prats* (Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches: Interdepartmental Collection of Scientific Works), Vol. 15. Kyiv, pp. 3–18. [in Ukr.]; BYKOVA, T. (2005). Crimean Regional Governments of 1918–1919. In: *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchy zbirnyk naukovykh prats* (Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches: Interdepartmental Collection of Scientific Works), Vol. 14. Kyiv, pp. 45–58. [in Ukr.]; BYKOVA, T. (2005). Organization of the Crimean Soviet Socialist Republic in 1919. In: *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchy zbirnyk naukovykh prats* (Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches: Interdepartmental Collection of Scientific Works), Vol. 13. Kyiv, pp. 118–159. [in Ukr.]; BYKOVA, T. (2011). Soviet Socialist Republic of Taurida. *Storinky istorii: Zbirnyk naukovykh prats* (History Pages: Collected Scientific Works), Vol. 32. Kyiv: Politekhnik, pp. 117–138. [in

- Ukr.]; BYKOVA, T. (2001). Mass Terror during the Establishment of the Soviet Power in Crimea (1918–1921). *Z arkhiviv VChK–OGPU–NKVD–KGB*, (2 (17)). Kyiv, pp. 437–464. [in Ukr.]
7. BYKOVA, T. (2013). National and Cultural Construction of the 1920s in Crimea. In: *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*: Mizhvidomchy zbirnyk naukovykh prats (Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches: Interdepartmental Collection of Scientific Works), Vol. 22. Kyiv, pp. 219–243. [in Ukr.]; BYKOVA, T. (2011). The Repressive Policy of the Bolshevik Government towards the Population of Crimea in the Late 1920s and Early 1930s. In: *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*: Mizhvidomchy zbirnyk naukovykh prats (Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches: Interdepartmental Collection of Scientific Works), Vol. 20. Kyiv, pp. 193–210. [in Ukr.]; BYKOVA, T. (2002). The Famine of 1921–1923 in the Crimea. In: *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* (Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches: Interdepartmental Collection of Scientific Works), Vol. 6. Kyiv, pp. 244–250. [in Ukr.]
8. BYKOVA, T. (2009). Political and Socioeconomic Situation in Crimea (from the Middle of the 18th Century to 1917). In: *Storinky istorii*: Zbirnyk naukovykh prats (History Pages: Collected Scientific Works), Vol. 29. Kyiv: IVTs “Vydavnytstvo “Politekhnik”, pp. 29–65. [in Ukr.]; BYKOVA, T. (2003). Crimea in the Geopolitical Plans of the Bolshevik Party (1917–1921). In: *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* (Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches: Interdepartmental Collection of Scientific Works), Vyp. 9. Kyiv, pp. 94–134. [in Ukr.]; BYKOVA, T. (2007). Crimea in 1917: National-Political Processes and Events in the Context of Relations with the Central Rada. In: *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*: Mizhvidomchy zbirnyk naukovykh prats (Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches: Interdepartmental Collection of Scientific Works), Vol. 17. Kyiv, pp. 29–48. [in Ukr.]; BYKOVA, T. (1997). The Crimean Problem in the Policy of the Central Rada. *Tsentralna Rada i ukrainskyi derzhavotvorchii protses: Materialy naukovoi konferentsii. 20 bereznia 1997 r.* (Central Rada and the Ukrainian State-Building Process: Proceedings of the Research Conference, March 1997). Kyiv: Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine, pp. 137–143. [in Ukr.]
9. BOIECHKO, V., HANZHA, O., ZAKHARCHUK, B. (1994). *Borders of Ukraine: Historical Retrospective and Current State*. Kyiv: Osnovy; Institute of Public Administration and Local Self-Government under the Cabinet of Ministers of Ukraine, 168 p. [in Ukr.]
10. BOIKO, O. (2007). *Formation of the Territory of the Ukrainian Independent State during the Ukrainian Revolution (1917–1921)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine, 63 p. [in Ukr.]
11. BORODIN, S. (2000). *Agrarian Relations in Crimea (1918–1926)* [Abstract of Thesis for the Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01]. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia State University, 18 p. [in Ukr.]
12. BROSHEVAN, V. (2010). *Save and Preserve the History of Crimea*. Historical and Documentary Reference Book. Simferopol, 129 p. [in Rus.]
13. BROSHEVAN, V. (2001). *Protecting the Southern Sea Borders, 1921–1941*. Symferopol, 75 p. [in Rus.]
14. BROSHEVAN, V., CHERNAIA, V. (1999). *Crimea. 1921–1991*, Vol. 1 of *Crimea as Part of Ukraine*. Historical and Documentary Outline. Simferopol, 110 p. [in Rus.]
15. BROSHEVAN, V. (2000). *NKVD of the Crimean ASSR: A Historical Outline in Documents and Materials on the Creation of Law Enforcement and Justice Bodies in the Crimean ASSR*. Simferopol, 88 p. [in Rus.]; BROSHEVAN, V. (1999). *Dekulakization in Crimea*: (History in Documents and Materials about the Eviction from the Crimean ASSR in the 1920s–40s of Former Landowners – Nobles and Large Landowners, Kulaks, Dispossessed as a Class,

Including Foreign Nationals). Simferopol, 120 p. [in Rus.]

16. VANEYEV, G. (1995). *Sevastopol 1941–1942. Chronicle of Heroic Events*. In 2 Books. Kyiv, 1995. [in Rus.]

17. VOLKOVYNSKYI, V., REIENT, O. (2006). *Ukraine in the Crimean War of 1853–1856 pp. (To the 150th Anniversary of the Eastern War)*. Kyiv: Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine, 2006. 211 p. [in Ukr.]

18. VOLOBUYEV, O. (1999). The Birth and Fate of the New Crimean Statehood in the First Half of the 20th Century. *Otechestvennaya istoriya* (Domestic History), (2). Moscow, pp. 89–99. [in Rus.]

19. VOLVACH, P. (2007). Gordian Knot of the Ukrainian-Language Education in Crimea. *Krymska svitlytsia*, (7). [in Ukr.]; VOLVACH, P. (2003). Crimean Anomalies (Who Teaches and Who Is Brought Up in Crimean Universities?). *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1, pp. 199–201. [in Ukr.]

20. VOLVACH, P. (2008). *The First Signs of Ukrainian Spring of Crimea. (Political and Public Journalism)*. Simferopol: Dolia, 359 p. [in Ukr.]

21. HANZHA, O. (2004). The Crimean Question in the Policy of Ukrainian Governments (The First Half of the 20th Century). In: *Krym v istorychnykh realiiakh Ukrainy: Materialy naukovoi konferentsii “Krym v istorychnykh realiiakh: Do 50-richchia vkhodzhennia Krymu do skladu URSS”* (Crimea in the Historical Reality of Ukraine: To the 50th Anniversary of Crimea’s Entering the USSR. Conference Proceedings). Kyiv: Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine, pp. 150–167. [in Ukr.]

22. German Documents on the Fight against Crimean Partisans in 1941–1942. Moscow – Crimea. *Historical and Publicistic Almanac* (2000). Moscow, Vol. 1, pp. 281–283. [in Rus.]

23. HORBUNOV, Yu (1990). *Crimean ASSR (1921–1945). Questions. Answers*. Simferopol: Tavriya, 318 p. [in Rus.]

24. DASHKEVYCH, Ya. (1993). Ukrainians in the Crimea (The 15th – Early 20th Century).

Ukraine Yesterday and Today. Outlines, Speeches, Essays. Kyiv, pp. 100–115. [in Ukr.]

25. DASHKEVYCH, Ya. (1991). Ukraine on the Border between East and West. *Zapysky Naukovoho tovarystva im. T. Shevchenka* (T. Shevchenko Scientific Society Notes) Vol. CCXXII. Lviv, pp. 28–44. [in Ukr.]

26. DEMENTEV, N. (1993). Revisiting the Principles of the Creation of the Soviet Republics in Crimea. *Izvestiya Krymskogo Respublikanskogo krayevedcheskogo muzeya* (News of the Crimean Republican Museum of Local Lore), (4). *Simferopol*, pp. 36–39 [in Rus.]; DEMENTEV, N. (2000). On the Theoretical Prerequisites for the Formation of the Crimean ASSR. *Kultura narodov Prichernomor’ya* (Culture of the Black Sea Peoples), (15). Simferopol, pp. 60–64. [in Rus.]

27. DUBKO, Yu. (1999). *Soviet Socialist Republic of Taurida: Historical and Legal Aspects* [Abstract of the Thesis for Candidate of Legal Sciences degree. Specialty 12.00.01]. Kharkiv: University of Internal Affairs, 21 p. [in Ukr.]

28. DUBRAVA, O. (1996). *Formation of State Borders of Ukraine (1917–1925)* [Abstract of the Thesis for Candidate of Legal Sciences degree. Specialty 12.00.01]. Kyiv: T. Shevchenko National University of Kyiv, 24 p. [in Ukr.]

29. YEFIMENKO, H. (2011). Defining the Border between the USSR and the RSFSR (1917–1920). In: S. KULCHYTSKYI., ed., *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*: Mizhvidomchy zbirnyk naukovykh prats (Problems of the History of Ukraine: Facts, Judgments, Searches: Interdepartmental Collection of Scientific Works), Vol. 20. Kyiv: Institute of History of Ukraine of NAS of Ukraine, pp. 135–176. [in Ukr.]

30. ZARUBIN, A. (1998). Revisiting Crimean-Ukrainian Relations during the Civil War. *Klio*, (2). Saint Petersburg, pp. 210–220. [in Rus.]

31. ZARUBIN, A., ZARUBIN, V. (2008). *Without Winners. From the History of the Civil War in Crimea*. 2nd ed., rev. and suppl. Simferopol: AntikVA, 728 p. [in Rus.]

32. ZAULOCHNA, S. (2008). *Constitutional Status of the Crimean Autonomy as a Part of*

- the RSFSR (1921–1944): Historical and Legal Research*: [Thesis for Candidate of Legal Sciences degree. Specialty 12.00.01]. Simferopol: V. I. Vernadskyi Taurida National University, 232 p. Ref.: pp. 208–232. [in Ukr.]
33. ZMERZLYI, B. (2000). *The Policy of the Soviet State towards the Russian Orthodox Church in Crimea in 1921–1929*. [Abstract of Thesis for the Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01]. Kyiv: T. Shevchenko National University of Kyiv, 18 p. [in Ukr.]
34. ISHIN, A. (1997). The Red Terror in Crimea in 1920–1921 and Its Aftermath. *Kultura narodov Prichernomor'ya* (Culture of the Black Sea Peoples), (1), pp. 112–113. [in Rus.]; ISHIN, A. (1998). Organization and Activity of the Soviet Power Agencies, Carrying Out the Struggle against the Armed Anti-Bolshevik Movement on the Crimean Peninsula in 1920–1922. *Kultura narodov Prichernomor'ya* (Culture of the Black Sea Peoples), (3), pp. 158–165. [in Rus.]
35. ISHIN, A. (2008). Sociohistorical Phenomenon of the Insurrectionary Movement in Crimea: 1923. *Post-Soviet Space Problems*. (5 (2)), pp. 203–209. [in Rus.]
36. IVANETS, A. (2008). Partnership of Ukrainians and Crimean Tatars in 1917. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 4, pp. 80–85. [in Ukr.]
37. IVANETS, A. (2013). *The Crimean Problem in the Activity of the Ukrainian People's Republic during the Directory Period (End of 1918–1920)*. Simferopol: Dolia, 176 p. [in Ukr.]
38. IVANETS, A. (1998). Ukrainization of Land Military Units in Crimea (1917). *Kultura narodov Prichernomor'ya* (Culture of the Black Sea Peoples), (3), pp. 143–152. [in Ukr.]
39. IVANETS, A. (2001). Ukrainization of Land Military Units in Crimea (1917). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), (1), pp. 53–61. [in Ukr.]
40. IVANETS, A. (2016). *Crimean Question in the Policy of the Ukrainian People's Republic of the Directory Period (Late 1918–1920)*. [Abstract of Thesis for the Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01]. Kyiv: Research Institute of Ukrainian Studies, 227 p. [in Ukr.]
41. IVANOVA, I. (2013). Crimea in the Policy of the Ukrainian Central Rada regarding the Definition and Formation of the Territory of Ukraine. *Uchenyye zapiski Tavrycheskogo natsionalnogo universyteta im. V. I. Vernadskogo. Seriya "Yuridicheskiye nauki"* (Scientific Notes of V. I. Vernadskyi Taurida National University. Legal Sciences Series), Vol. 26 (65), (1–2 (P. 1)), pp. 38–47. [in Ukr.]
42. ISHIN, A. et al. (2005). *Revisiting the Manifestations of Ethnopolitical Contradictions in Crimea at the Present Stage*. Simferopol: SF NISS, 60 p.; Stable Crimea. Simferopol: The Southern Capital: Academic Works. (2001). Simferopol: SONAT, 360 p. [in Ukr.]; GORBATOV, V. et al. (2005). *The Level and Quality of Life of the Population of the Autonomous Republic of Crimea*. Kharkov: INZhEK, 240 p. [in Rus.]
43. KALAKURA, O. (2004). Cultural and Educational Revival of Ethnic Groups in the ARC: Achievements and Prospects. *Problemy intehratsii krymskykh repatriantiv v ukrainske suspilstvo*. Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, 13–14 travnia 2004 r. (Problems of Integration of Crimean Repatriates in the Ukrainian Society. All-Ukrainian Research and Practical Conference Proceedings. May 2004). Kyiv: Svitohliad, pp. 509–522. [in Ukr.]
44. KASYANOV, H., MAROCHKO, S., MOVCHAN, O., TKACHEV, L. (1989). *Crimean ASSR: The 1920s–30s. A Historical Outline*. Kyiv: 18 p. [in Rus.]
45. KONDRANOV, I. (2000). *Crimea. 1941–1945. Chronicle*. Simferopol: KAGN, 224 p. [in Rus.]
46. KOPYLENKO, O. (2002). *Autonomous Republic of Crimea: Problems of Legal Status: A Monograph*. Kyiv: Takson, 342 p. [in Ukr.]; KOPYLENKO, O. (2001). *The Constitution of the Autonomous Republic of Crimea: Problems of Adoption, Approval, Implementation*. Kyiv: National Academy of the Law Sciences of Ukraine; Institute of State and Law of NASU; Institute of Economy and Law "KROK"; Takson, 362 p. [in Ukr.]
47. KURAS, I., ed., et al. *Crimea in the Ethnopolitical Dimension* (2005). Kyiv, 533 p. [in Ukr.]

48. *Crimea in the Historical Realities of Ukraine: Materialy naukovoi konferentsii "Krym v istorychnykh realiakh Ukrainy: Do 50-richchia vkhodzhennia Krymu do skladu URSR", 19 liutoho 2004 r.* (Crimea in the Historical Reality of Ukraine: Devoted to the 50th Anniversary of Crimean Entering the URSR. February 2004). (2004). Kyiv: NAS of Ukraine, Institute of the History of Ukraine, 404 p. [in Ukr.]
49. *CRIMEA in Terms of Sociopolitical Transformations (1940–2015)*. Collected Documents and Materials. 2nd ed. (2016). Kyiv: Klio, 1092 p. [in Ukr.]
50. MALHIN, A., ed., (2006). *Crimea on the Way to Stability and Development: Problems and Prospects: Materialy kruhloho stolu, 26–27 zhovtnia 2006 r.* (Roundtable Discussion Proceedings. October 2006). Simferopol: SF NISS, 136 p. [in Ukr.]
51. *Crimea: The Way to Ukraine*. (2006). Simferopol: Tavriia, 320 p. [in Ukr.]
52. *Crimean War: History and Lessons. 1853–1856. Materialy Mizhnarodnoi nauk. viiskovo-istorychnoi konferentsii, 27–29 veresnia 2013 r. Zbirnyk naukovykh prats* (Proceedings of the International Research Military and Historical Conference. September 2013. Collected Scientific Works), (2013). Sevastopol: Kyiv: NMHMU. [in Ukr.]
53. KRUPYNA, V. (2005). *White Movement in Ukraine (1917–1920)*: [Thesis for Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01]. Kyiv, 225 p. [in Ukr.]
54. LITVIN, G., SMIRNOV, Ye. (1994). *Liberation of Crimea (November 1943 – May 1944)*. Documents Testify. Moscow: Krechet. [in Rus.]
55. MALGIN, A. (2008). *Leadership of the Partisan Movement of Crimea and the "Tatar Question", 1941–1944*. Simferopol: SONAT, 188 p. [in Rus.]
56. MELNICHUK, Ye. (2008). *Partisan Movement in Crimea. The Day Before*. Book 1. Lvov: Grif Fond, 163 p. [in Rus.]
57. MYRONENKO, O. (1997). *Crimea and the Crimean Question after the February (1917) Revolution*. In: *Ukrainian State-Building: The Unused Potential. A Reference Dictionary*. Kyiv: Lybid, pp. 260–265. [in Ukr.]
58. MONA, Zh. (1992). *The Development of Agriculture in the Crimean ASSR (1920–1940): Features, Difficulties, Miscalculations*: [Abstract of Thesis for the Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01]. Dnepropetrovsk, 19 p. [in Rus.]
59. HROMENKO, S. (2016). *Our Crimea: Non-Russian Stories of the Ukrainian Peninsula*: Collected Articles. Kyiv: K.I.S., 315 p. [in Ukr.]
60. UNKNOWN *Pages of Political Repressions in Crimea: The Deprived of Voting Rights*. (1998). Simferopol: Tavriya, 103 p. [in Rus.]
61. HURKOVYCH, V., comp., (1996). *Occupation Regime in Crimea, 1941–1944: According to the Press of the Occupation Authorities*. Simferopol: Tavriia, 119 p. [in Ukr.]
62. OMELCHUK, D., AKULOV, M., VAKATOVA, L., SHEVTSOVA, N., YURCHENKO, S. (2003). *Political Repressions in Crimea (1920–1940)*. Simferopol: Tavriya, 2208 p. [in Rus.]
63. MALGIN, A., KRAVTSOVA, L., SERGIYENKO, L. (2006). *Partisan Movement in Crimea during the Great Patriotic War*. Collected Documents and Materials. 1941–1944. Simferopol: SONAT, 268 p. [in Rus.]
64. PASHCHENIA, V. (2005). *Formation and Activity of Authorities and Management in Crimea (1921–1929)*. [Thesis for Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01]. Kharkiv: V. Karazin Kharkiv National University, 167 p. Ref.: pp. 152–167. [in Ukr.]
65. PASHCHENIA, V. (2002). *Formation and Activity of Government Bodies of the Crimean ASSR in 1921–1929. A Historiographic Outline. Kultura narodov Prichernomor'ya* (Culture of the Black Sea Peoples), (31), pp. 103–109. [in Rus.]
66. *Regional Security Issues: Russia's Military Presence in Crimea*: Roundtable Materials Discussion (2009). Simferopol: Crimean Independent Center of Political Researchers and Journalists; Dolia, 120 p. [in Ukr.]

67. *Human Rights in Crimea: Materials of Deputy Hearings in Verkhovna Rada of Autonomous Republic of Crimea*. (2014). Simferopol: Tarpan, 80 p. [in Rus.]
68. PROKHOROV, V. (1999). People's Commissariat of Internal Affairs of the Crimean ASSR (November 1921 – January 1924). *Kultura narodov Prichernomor'ya* (Culture of the Black Sea Peoples), (11). Simferopol, pp. 207–209. [in Rus.]; PROKHOROV, V. (2000). Selection and Recruitment of the Crimean Militia in the Early 1920s. *Kultura narodov Prichernomor'ya* (Culture of the Black Sea Peoples), (14). Simferopol, pp. 79–82. [in Rus.]
69. PROKHORCHYK, M. (2000). *Public Education in Crimea in 1921–1929*. [Abstract of Thesis for Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01]. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia State University, 18 p. [in Ukr.]
70. *Rehabilitated by History. Autonomous Republic of Crimea*. Book One. (2004). Simferopol: Mahystr, 408 p. [in Ukr.]
71. ROMANKO, O. (2005). *Crimea. 1941–1944 Occupation and Collaboration: Collected Articles and Materials*. 2nd ed., rev. and suppl. Simferopol: Antikva, 204 p. [in Rus.]; ROMANKO, O. (2009). *German Occupation Policy in Crimea and the National Question (1941–1944)*. Simferopol: Antikva, 272 p. [in Rus.]
72. SERHIICHUK, V. (2016). *Ukrainian Crimea*. 3rd ed., suppl. Vyshhorod: Serhiichuk M. I. [publ.], 359 p.: il. [in Ukr.]
73. SERHIICHUK, V. (2001). *Ukrainian Crimea*. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka, 304 p. [in Ukr.]
74. *So When Did Bolbachan Liberate Crimea? Chronicle of the Ukrainian Campaign on the Peninsula*. [online] Available at: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2017/05/15/149787/> [Accessed 9 July 2021] [in Ukr.]
75. FEDUKOV, V. (1992). *Council of Tavriya Province (March 1917 – April 1918)*: [Abstract of Thesis for Candidate of Sciences degree in History. Specialty 07.00.01]. Zaporizhzhia, 24 p. [in Ukr.]
76. FILIMONOV, S. (2000). *Secrets of Forensic Cases: Documentary Outlines on Victims of Political Repression in Crimea in the 1920s–1940s*. Simferopol: Tavriya, 125 p. [in Rus.]
77. KHOVANTSEV, D. (1999). Ukrainianization Policy in Ukraine and Crimea: A Comparative Analysis of the 1920s' Practice. *Kultura narodov Prichernomor'ya* (Culture of the Black Sea Peoples), (11). Simferopol, pp. 83–85. [in Rus.]
78. CHEBANOVA, A. (1999). A Historiographic Review of Literature on the History of Crimea in the 1920s. *Kultura narodov Prichernomor'ya* (Culture of the Black Sea Peoples), (6). Simferopol, pp. 453–456. [in Rus.]
79. CHUMAK, V. (2013). *Ukraine and Crimea: Common Historical Destiny: A Monograph*. 2nd ed., rev. and suppl. Kyiv: Academy of Municipal Management Press, 180 p. [in Ukr.]
80. YABLONOVSKA, N. (2008). *Crimean Journalism: Ethnic Aspects: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv*. Simferopol: RVV THEI, 289 p. [in Ukr.]
81. YABLONSKYI, V. (2001). *From the Power of Five to the Dictatorship of One*. Historical and Political Analysis of the Directory of the Ukrainian People's Republic. Kyiv: Alterpres, 160 p. [in Ukr.]